

СА РАДИО-СТАНИЦОМ

Једнога дана септембра 1940. године дошао је друг Стари (тако смо тада звали друга Тита) у наш стан и дао Павлу један веома озбиљан и одговоран задатак — да изради примопредајну радио-станицу. Павле је одмах почео да ради на том послу.

У великој соби Хемијског института Медицинског факултета, који се налазио у кругу Опште државне болнице, а где је био контрактуални професор, Павле је, паралелно са монтирањем спектографа, у мрачној соби израдио и радио-станицу. Потребан материјал за израду радио-станице сам је набављао у Београду, а неке делове је добио из Загреба. Дуго је трајала монтажа спектографа па су асистенти, не слутећи о чему се ради, почели у шали причати да Павле „гради Скадар на Бојани“. Када је све било завршено, старинска лабораторија без рачунара и машина, пуна жица и цеви, са великим столом на средини, савршено је камуфлирала радио-станицу. Она је била монтирана у зиду испод тамних керамичких плочица. Ја сам знала да је требало окинути само једну плочицу да би ое открио утикач за тастер.

На жалост, ова радио-станица никад није опробана. Прве бомбе које су пале на Београд 6. априла 1941. године порушиле су Институт, иако је он био у кругу Опште државне болнице. Тада је уништена и ова радио-станица.

Кад је друг Стари већ дефинитивно дошао у Београд, једног дана у лето 1941. године наишао је код нас у Цветкову улицу број 15, у којој смо тада становали. Било је то код Павлових родитеља, јер је наш стан по-рушен у току априлоког бомбардовања. Стари је разтварао с Павлом у нашој соби. Затим је изашао из ообе и остао са свима нама. Породица је била бројна. Причао је са свима као наш пријатељ инжењер Бабић, како се он у то време звао. Разговарали смо о рату, окупацији, изгледима на борбу.

Доста је другова пролазило кроз нашу кућу, али се Павловом оцу друг Стари највише донао па је стално испитивао када ће да дође „онај ваш симпатичан пријатељ Бабић“.

Одлазак из Београда

Прве недеље јула 1941. године друг Стари је поново дошао код нас. Сада сам и ја присуствовала разговору. Павлу је дао за-

датак да са једним телефонистом пође у унутрашњост Србије, где ће организовати рад илегалне радио-станице. Рекао је да ће бити добро ако пођем и ја с њим, али да шхведемо и кћер, јер би тако деловали као права породица која одлази на опоравак у село. Ана, наша кћи, имала је тада четири и по године. Била је ведро, бистро и комуникативно дете, навикла да ступа лако у контакте, јер сам је ја увек свуда са собом водила. Било ми је јасно да она не може бити никаква камуфлажа у извршењу једног таквог задатка, већ да бисмо, наиротив, ми били у сталној опасности да она нешто не истртља. Испричала сам другу Старом да је дан пре тога у комшилуку рекла: „Тата и мама, када слушају радио, мене избаце из собе“. Друг стари је одмах изменио предлог и тако мала Ана није отишла у паргизане.

Примили смо и тај задатак, као и сваки други, без великог размишљања да ли је он тежак или лак. Тек данас сам свеона до које је мере то био одговоран и тежак задатак. Тада на то нисмо мислили. Ми нисмо у то време били у првој младости која не познаје страх и којој су опаности и смрт далеко. Ниомо у себи имали ничег авантуристичког. Имала сам тада скоро 27, а Павле 32 године. И код нас, као и код свих тадашњих чланова Партије, била је то неминовност коју намеће опредељење за непоштедну борбу, чији смо исход сагледавали у остваривању хуманог и праведног жиБОта за ове. Били смо спремни да сваки задатак примимо и извршимо. Били смо војници Партије. Био је рат.

Неколико дана каоније, кад сам се вратила кући, Павле ми је рекао да те вечери путујемо. Нисмо се ни опростили са породицом. Ми ниомо пошли у рат. Ми смо у рату били и у Београду. Пошли смо да извршимо један задатак, а колико ће он дуго да траје — о томе нисмо размишљали. Павле се са тог задатка, на који он се касније надовезали и друпи, није враћао кући ове до ослобођења Београда. . .

Чекала сам испред београдске железничке станице. Павле се појавио са још једним другом. Тог друга Павле је представио као Чеду. У замишљеној камуфлажи он је требало да буде мој брат, а нимало није личио на мене, нити је личио на некога коме је потребан планински ваздух. Био је изразито црн, округлог лица, средњег раста и снажне конструкције. Ја сам била плава и мршава. Личила сам на Словенку и то ми је касније помогло да се слободно крећем, јер су жандарми које сам сретала мислили да сам избеглица из Словеније. . . Много касније сажала сам да је друг кога су сви звали „Чеда Македонац“ у ствари Седек Коотовски, родом из села Леунова код Маврова. Телеграфију је написао у старој југословенској војсци. Пред рат је био у лотору код Ивањице, а погинуо је приликом експлозије у трезорима у Ужичу но^вембра 1941. године.

Путовали СМЮ возом за Чачак. Били омо у задњем вагону — фургону са дрвеним клупама. Те ноћн партизанм оу преоekli сигналне жице поред пруге. Чули омо вику Немаца, који су са лдм-пама у руци ушли у воз. Ишли су из вагона у вагон. На нашу срећу почели су од локомотиве. Убрзо су жице биле повезане и воз је продужио даље.

Због те и неких друшх акција партизана у том крају, Немци су у Чачку проводили рацију. У тренутку кад је Павле говорио утврђену лозинку мајстору Миши у Чачку, на вратима се појавио полицијоки писар и рекао: „Затварајте радњу и сви кућама!“ . . Мала, уска радња, са три степеника, полица са готовом и оправљеном обућом и мали сто. Павле је изговорио лозинку: „Хоћемо да нам направите сандале, али да их прави мајстор Миша!“ . . . Мајстор Миша нас је кроз рацију провео до неке куће на периферми, код опанчара Драгише Вукића. Ту омо, због прекинутих партијоких веза, остали неколико дана. Због поновне рације пролазили омо кроз неке кукурузе. . . Чини се невероватним да се могло тако безопасно пролазити кроз рацију. Али, све то догађало се у Чачку и његовој околини 1941. године, када је народ био јединствен и, осим неколико појединаца издајника, нико није пријављивао стране људе. Немцима није нико пружао помоћ и зато омо ми могли да прођемо кроз град.

После неколико дана отишли смо возом до Овчар Бање, а сдатле у село Дучаловиће, до једне усамљене куће под самим врхом Овчара. Двојица младих комуниста из Дучаловића, Ратко Шибинац и Тимотије Радојичић додељени су нам као помоћ. Они су у кућу испод Овчара већ били донели радио-станицу и акумулаторе. У малој стаји, у којој су ноћу затваране овце, ископали смо у земљи рупу и у неки сандук сместили кофер са радио-станицом. У том малом, неупадљивом коферу била је дуго наша једина веза са светом. Чуван као највеће благо, тај кофер путовао је возом, аутомобилима, камионима, фијакерима. . . Као дете носили су га бољци. Био је за време рата наш најдрагоценији терет. Преко те, дуго једине радио-станице, Врховни штаб и Централни комитет КПЈ одржавали оу везу са светом.

Већ сутрадан дошао је у Дучаловиће Ратко Митровић, политички комесар Чачанског партизанског одреда, који је био наша партијска веза. Појавио ое ноћу, у сељачком оделу, са штапом. Ретки су били људи као Ратко. То је био народни трибун. Током боравка у чачанском крају имала сам прилике да га виђам с људима. Познавало га је свако дете. Ватрен говорник, епски настројен, поверљив, био је човек који плени срдачношћу, приисношћу и вером. Његово поверење у људе дошло му је главе. После нашег повлачења из Ужица он је остао у Чачку и по доласку Немаца неко га је издао.

Суорет с Ратком Митровићем бко је узбудШв. Паше и Чеда таман су извадили радио-станицу, кад је неко залупао на дрвену капију. Претпоставили смо да је то Ратко и ја сам изашла да му отворим. „Ја сам Ратко Митровић!" — рекао је кратко, Али, то није био Ратко Митровић из Београда, кога сам познавала. Провокатор — помислила сам и дала уговорени знак Павлу и Чеди да склањају радио-станицу. „Ја вас не познајем" — рекла сам. Доста дуго је трајало наше прегањање на капији, коју ја нисам отварала. Најзад се Ратко досетио: „Па ти, другарице, познајеш Ратка. Митровића из Београда, а ја се исто тако зовем, само сам из Чачка" — објашњавао је.

Поверовала сам му и пустила га. Како веза никако није ишда, Ратко је организовао да он, Павле, Чеди и Тимша оду у неки млин близу Чачка да напуне акумулаторе и да покушају да одрже везу напајањем радио-станице из електричне мреже. Ратко је донео Павлу, ради конспирације, стајаће сељачко одело и нове новцате опанке. Ја сам остала у Дучаловићима. Као да данас гледам Павла премаскираног у сељака како креће низ планинску стрмину. Нови опанци, на које он није навикао, клизили су по рооној трави а он је сваких десетак метара падао, дизао се и опет клизао даље. Док су се вратили натраг моје су ое мисли кретале од бриге за успех њиховог подухвата до лудог смеха при помисли на Павлово котрљање низ ливаду. А ево шта је Павле испричао генералу Пајевићу:

„Једно јутро у зору дали су ми да обучем ново сељачко одело од шајка са ферменом, белу кошуљу и нове опанке. Личио сам на Вертепа из хришћанске легенде. На пут амо кренули ја и Чеди са Шибинцем и Тимотијем, а Бранка је остала у Дучаловићима. Кретали омо се претежно преко ливада и пашњака, али пошто ја нисам био вичан ходању у опанцима, често сам падао, а моји сапутници Ратко, Тимотије и Чеди су се смејали. Проклињао сам и опанке и Јелицу планину.

Када смо стигли до одређеног места, где нас је дочекала десетина бораца Трнавске чете, ја сам, угледавши једног младића на ливади како ножем деље један раклъасти штап, рекао.- „О, да чудна раклъаста штапа.. Нисам успео до краја да изговорим све речи лозинке, јер сам ое оклизнуо и пао. Котрљајући се низ брдо, додао сам: „А остало нека ти кажју ови што иду за мном."

Подухват није успео, јер је Ратко поручио да се враћају, пошто је погинуо један друг чија је кућа била поред млина у ком је требало да поставе радио-станицу.

Пошто смо ОЈКУ месец дана провели у Дучаловићима, партизанске акције су бивале све јаче. Почеле су да се стварају и прве ослобођене и полуослобођене територије. Испод нас кроз село Марковицу пролазили су немачки камиони и мотоциклисти. По-

чео је терор и паљење кућа ухваћених партизана. Дошао је Ратко Митробић и ми сви заједно закључили смо да би требало са станицом прећи на територију коју контролишу партизани.

После неколико дана Ратко Митровић ме шаље у Београд. Дао ми је пиомо написано на танком папиру, које је требало да предам другу кога ћу орести у Сазоновој улици у Београду и то у два оата после подне. Не знам шта је било написано у писму. Затакла сам га за прстен. У случају да ме ухвати непријатељ морала бих да га прогутам. Дошла сам у Београд и тачно у два сата по подне налазила сам се на заказаном месту. Време је пролазило, а нико се није појављивао. Враћајући се кући тадашњом Александровом улицом (данас Булевар револуције), сустигла сам неку погробну поворку. По свему оудећи, сахрањивали су неког жандарма, Уопут сам свратила код Вере Димитријевић, с намером да пронађем Цану Бабовић. Нисам успела. Речено ми је да не могу никога наћи јер је дан раније извршена акција за ослобођење једног друга из Видинске болнице и да је том приликом погинуо један жавдарм. Био је то његов погреб што сам га видела.

Дошла сам кући и чекала не знајући шта да радим. После неколико дана зауставио се фијакер испред куће у којој сам становала. Из фијакера је изашао друг Стари, праћен Милевом Лулом Планојевић. Негде у том крају наишли су на немачку рацију. Друг Стари је зауставио фијакер, који је у том моменту пролазио поред њих, како би лакше избегао рацију. Сетио се да се може склонити код наших родитеља и тако је дошао у Цветкову улицу број 15. Тако сам ја, сасвим случајно, дошла до везе коју сам у крајњој линији и тражила.

Све сам испричала другу Старом, а он ми је рекао да ће ми јавити шта треба да радим.

Сутрадан је дошла Милада Рајтер и одвела ме ван Београда, где сам се ор-ела са човеком који је нооиио црне наочари и фластер преко ока. Било ми је јасно да је то друг кога је требало да сретнем у Сазоновој улици. Он је у међувремену био ухапшен и одведен у болницу због задобијених телесних повреда и одатле је ослобођен 29. јула. Био је то Александар Ранковић Марко.

Одлазак на слободну територију

Када сам предала пиомо другу Александру Ранковићу, кога до тада ниоам познавала, он је рекао да се другови слажу да са станицом пређем на слободну територију.

Сутрадан сам пошла у партизане. Овога пута сам се опростила од овојих и обећала да ћемо се брзо видети, да ће се рат брзо завршити. Одлучила сам да Ану са мојом тетком пошаљем својој баки у Књажевац. Рекла сам јој да је тата у бањи и да тамо

лечи овој реуматизам, а ја идем по њега па ћемо заједно доћи у Књажевац. Ана је чекала на наш долазак пуне три и по шдине.

Често су ме после рата питале другарице, партизанке, које оу у међувремену постале мајке: „Како си могла да оставиш дете?" Морала сам и могла сам. Преживела сам оа дететом бомбардовање Београда и било ми је јасно да ни мајка не може сачувати своје дете од ратних страхаота. Знала сам да ће јој код моје баке, у кући у којој сам и ја провела овоје детињство, бити добро и да ће је она чувати и неговати.

Полазиле смо са железничке станице шпро истовремено. Била сам мирна. Урадила оам онако како сам најбоље могла. Али, када сам ушла у воз и села на дрвену клупу у вагану треће класе, чула сам како ме Ана зове. Њен воз је полазио нешто касније. Нисам имала снаге да јој се јавим. Сакрила сам се и кришом је гледала. И за све време рата била ми је пред очима слика моје мале плаве девојчице како трчи поред воза и дозива овоју маму... Све до септембра 1943. нисам имала вести од куће. Тек тада у Јајцу ми је Славка Морић причала да је Ана добро и да се стално налази у Књажевцу. Али до краја рата остало је још много битака и опет вести није било ове до октобра 1944. Много сам мислила на овоју кћер. Ретко која мајка зна сваки детаљ из детињства свог детета, јер дете расте, а утисци се смењују. Сећала сам се њеиих првих корака, памтила њене речи, њене приче. У почетку нисам мислила ништа. Када су људи око мене почели да гину, веровала сам да нећу преживети рат и нећу ни знати шта ми је с дететом. И била сам „мирна". Кашије, још увек сам била жива. А шта је са мојом Аном? Шта ће ми социјализам без Ане? И опет се једна чврста мисао уселила у моју главу: „Нећу социјализам без Ане, ако ме непријатељ не убије, убићу се сама". И опет сам са таквом одлуком била „мирна" ...

Одлазак из Дучаловића у партизане био је славље. У оелу Марковици чекале су нас чезе покривене шареним поњавама. У Гучи аутомобил. Биле су то импресивне слике после окупираног и већ намученог Београда. Народ је славио слободу. У Лиси смо се задржали извеоно време. Били смо смештени у школи чији је управитељ био Вито Вуловић. „Легално" смо хватали и слушали радио-Моокву и Лондон и умножавали вести.

Јесен је била богата. Можда никада као те јесени 1941. године земља није толико понела. Око Ивањице гране шљива су се ломиле под тешким плодовима. Партизани су се борили, а четници су брали шљиве и пекли ракију. Једнога дана појавили су се испред школе пијани четници са секирама. Павле је изашао из куће, а ја сам брзо однела на таван и сакрила између греда кофер са станицом.

„Излази, курво" — викао је пијани капетан, „Ниш ти никаква Витина сестра. Ви овде штампате комунистичке вести. Да се губите из школе!..."

Павле је позвао капетана у кућу да види шта радимо и почео је да прича о заједничкој борби, али капетан није хтео да разговара, већ је тражио да му се преда оружје. Предали омо оружје и прешли у Ивањицу. Исте ноћи једна десетина из села Вирова, заједно са Павлом, отишла је и по!купила од капетана све оружје. Та десетина остала је са нама.

Прешли смо у РУДНИК антимона Лтису. Он је раније радио за Пемце, а сада је рад био обустављен. Почео је живот у мом првом партизанском колективу и било ми је лепо, иако нисам имала никакав одређени посао, осим васпитног и идеолошко-г рада са Вировцима. Павле је учествовао у преговорима које су другови водили са четничким командантом Божом Јаво^рским, после којих се он повукао из Ивањице.

За време нашег боравка на овом терену често смо одлазили у Ивањицу. Носили смо вести и разговарали са друговима.

Једнога дана пролазили смо кроз главну улицу. Чула сам однекуд Павлов глас како ме дозива. Угледала сам га како седи у дну ходника, а поред њега стоји партизан с пушком. „Ухапсише ме ови другови!" — рече ми. На нама је још увек било одело у ком смо дошли из Париза. Скромно, али друкчије од оног које се код нас ноило. Тако је његов мантил од „ђаволје коже" постао сумњив нашим младим партизанима. Отишла сам у команду места и лако „оолободила" Павла. Уопште омо у Ивањици били упад-Ливи, чудни и тајанствени. Романтични Ратко изгледа да је око нас правило више конспирације него што је било потребно, а и ми смо озбиљно схватили овој задатак — да што мање другова значине се бавимо.

Једнога дана, и поред потписаног договора, у Ивањицу је упао Божо Јаворац са овојим четицима. Сељаци су причали да пијани четници лумпују у кафани и пуцају у таваницу. Плашили смо се да пијани четници не униште радио-станицу па смо је закопали у гомилу антимона, а ми омо изашли из рудника.

У то је неко јавио да сељаци односе шљунак који је био поред пута. Много пута касније, за време рата, гледала сам како сељаци разнесу магацине, очисте трговине, за трен ока нестане све оно што ми нисмо успели да евакуишемо. Кроз вековна искуства ратовања и борби народ је знао да је сигурно само оно што има код себе. Требаће му, требаће његовој деци. А даће он и својој војсци. И давао је. Кад има народ, има и његова војска. Трагови тог менталитета задржали су ое до данашњих дана, Општинско је — опште је. Колико људи неће узети ништа од овог суседа, неће туђе, предаће и нађени новац, али од државе, општине, из фабрике, узеће ако може.

Испокали смо брзо станицу *m* антимона, повукли се у шуму и настало је већање, заправо жучна дискусија. Наши Вировци нису хтели да се повлаче пред том пијаном бандом. Павле им је објашњавао да не смемо да пуцамо у четнике, макар нас и напаи; да смо такво наређење добили, а и да свака пуцњава представља опаоност да се уништи радио-станица због које смо сви ту. Најзад се нашло најбоље решење. Нећемо се јауљвати у Ивањицу, већ ћемо отићи право у Вирово, где нема четника, а одатле ћемо лако успоставити везу са Ратком Митровићем.

У руднику су била бројна сита од двадесетак метара fine беле чоје, посивеле од антимона који се преко њих просијавао. Наши Виро-вци хтели су то да исеку и понесу. Био је то одличан материјал за сељачка одела. Али се Павле побунио. „То је наше. Гребаче нам. То је наш рудник. Наше богатство!“ — говорио им је још доста у том смислу. Шта ли омо онда мислили — прошећемо се мало кроз земљу Србију па кући! . . . Верујем да је народ из околних села у овој чоји дочекао тешку зиму те прве ратне године.

Донели омо у Вирово радио-1Станицу натоварену на једног коњића и сместили се у кући Милојка Ћирјаковића, члана Партије и бившег робијаша. Било је то узорно сеоско газдинство. Дочекали су нас са младим сиром и кајмаком и саћем меда. Ћирјаковић је утицао на сељаке и просветитељски и политички. Село је имало партијоку организацију. Већина чланова наше деоетине били су чланови Партије. Десетар Љубиша Тодоровић био је кршан и леп момак, паметан и одлучан. Био је члан Партије, а његов брат Обрад био је кандидат. Били омо у њиховој и у другим кућама. ОИСИМ два радника, остали из десетине били оу сељаци, добри домаћини, Почела сам тада да размишљам да ли за нашу Србију важи Лењина теза да ће револуцију извести радничка класа у савезу са сиромашним оељацима. Уз четничког капетана Милића, кога смо раније орели и запамтили по злу, били су неки сеооки лумпен пролетери, уз неког кулака четника, кога смо срели на Јелици и ступили с њим у дискушју, била су, опет, двојЈ!-ца који су ватрено заступали идеје овог кулака. Било је и у партизанима сирохмашних сељака. Сећам се чатрља на планинама пуних гладних дечјих уста. Али, на богатој земљи није се буквално гладовало. Тамо где је радила, Партија је окупила бројне отреште, незадовољне, бунтовне по традицији, експлоатисане, и поред свет рада и вредноће, задужене сиромашне оељаке.

Првог октобра ослобођен је Чачак. Прешли смо тамо. Кућу у којој амо били омиштени зидао је један од радника из наше деоетине. Миловао је зидове рукама и стално говорио: „Ко би веровао да ћу ја спавати у овој кући!?“

У Чачку смо остали десетак дана. Две команде, партизанока и четничка. Партизанска је уписивала добровољце, слала их у од-

реде који су се борили. Четничка је уписивала, давала објаве и слала кућама, Уписивали су се у четнике да се не би борили, „Позваћемо вас кад буде време“ — говорили су. А нису сви људи храбри.

Одлазак у Ужице

Половином октобра Ратко Митровић нам је пренео директиву да идемо у Ужице.

Преко Гуче дошли смо до Ариља и отишли код Стева Чоловића, који је тада био комесар Ариљског батаљона. То је један једини пут што сам га видела, али ми је остао у сећању као човек широке душе и широког осмеха. Био је пун вере у борбу, вере у победу. Поверљив и отворен. Од оних људи који не лажу и мисле да и други то не чине. Подсећао ме је на Ратка Митровића. Иопричао нам је, сав срећан, да је друг Тито склопио опоразум са Дражом Михаиловићем о заједничким акцијама, „Можете преко Пожеге, па онда возом за Ужице!“ — рекао нам је Павле ће на то: „То значи да треба да прођемо кроз место које држе четници?“, а Стево је одговорио: „Па наравно! Споразум је склопљен. Ја шаљем једну чету у Ужице да прими пушке! . .“

Павле, међутим, није хтео ни да чује да са радио-станицом иде преко четничке територије. Узалуд оу била наговарања Стевана Чоловића. Ја нисам носила раджистаницу и мислила сам да је у Пожеги Дражина војска, енглески савезник, која се не бори против Немаца јер „још није време“, али ни слутила нисам да ће четници водити борбу уз Немце против партизана.

Иопратили омо Павла са десетином да пешице преко планине оду у Ужице, а Чета и ја упутили омо се у Пожегу. Са нама је ишло педесетак младића из једне ариљске чете, снабдени леним, новим ћебадима и војничким торбама. Стево је телефоном позвао команданта пожешког четничког одреда капетана Игњатовића и јавио му о нашем доласку. Мени је написао уредну објаву, као болничарки чете и вођи пута. Све је изгледало у најбољем реду.

Мост на Ђетињи испред Пожеге био је срушен да се прелазило преко неких дасака. Али, река је била надошла и над водом се наднео само гвоздени лук срушеног моста. Морали смо прећи преко тог лука. Прво усправно, а онда при врху четвороношкс. Била сам прва. Када сам већ била на највишој косини лука, из кукуруза се појавило неколико четника са огромним брадама и црним шубарама, Онакви какве их данас ови знају са слика и какве сам ја први пут тада видела. „Стој, пуцаћу!“ — повикао је један. Није ми онда било смешно, а мора да је комично изгледао неко ко чује на врх моста и премишља шта да ради ако кажу: „Руке у вис!“

Одговорила сам: „Стали смо!“ Чинило ми се да пролази читаву вечност. У то је из мале куће негде на обали изашао један старији сељак у официрској униформи. Нешто је рекао четницима, они су оклонили пушке, а ми смо сад полако, клизајући се, прешли мост. Пружила сам официру уредно оверену објаву. Увео ме је у једну малу кућу у којој је било још неколико сељака. Села сам и почела да протестујем. „Е, дете моје — рекао је стари сељак — устао сам да се борим за краља и отаџбину, прошао сам ове ратове, а дођоше из Пожеге ови разбојници па зулум праве!..“ Вероватно сам му и причала неку причу о потреби заједничке борбе. Стари четник ми је дао два своја момка да нас отправе до Пожеге. Овај стари српки ратник био је потпуно друкчији од капетана Милића. Он је веровао орпским официрима са којима је ратовао. Да ли је и кад схватио да су они који су се сакупили око официра не само зулумџари, него и да су ти исти југословенски официри већ издали своју земљу и да је њихов вођа тада уопостављао сарадњу с Немцима?..

Стигли омо у Пожегу. Отишла сам у четничку команду места да оверим објаву, а Ариљци су остали у неком дворишту ограђеном тарабом. Командант није било, а нико друпни није могао да ми потпише објаву. Седела сам у једној канцеларији кроз коју су пролазили сељаци и неким својим пословима одлазили у другу собу. Официр, када је видео моје име на партизанској објави, запрљао ме је: „Јесте ли ви ћерка Пере Савића из Пожаревца?“ Испоставило се да је то неки пожаревачки апотекар. Рекла сам да сам му снаја. Онда је уследило чуђење откуд ја код комуниста и вероватно моји одговори о патриотизму и убеђивање да ми водимо ослободилачки рат против Немаца.

У једном моменту пришао ми је један старији сељак и рекао: „Нашима четници узимају ћебад!“ Погледала сам га. Он додаде: „Послао ме Стево да му јавим како сте прошли“.

Изашла сам из четничке команде и пошла према друговима. Одједном сам видела да су ме брадоње опколиле. Један ме је кундаком ударио у леђа. Пролазила сам поред неких степеница. Да ли је то била тек започета или порушена кућа — не знам. Био је то пијачни дан. Маса сељака, скока, кола, све је врвело на том малом простору. Брзо сам се успела степеницама. Имала сам у то време јак и јасан глас и повикала сам: „Браћо Срби! .. Тих првих речи се сећам. Вероватно сам даље причала о потреби да се боримо против Немаца, да будемо јединствени. Сељаци су почели да се окупљају. Измешали су се са четницима. Чули су се повици: „Тако је!“ Продужила сам да говорим. Од команде четници су размицали народ. Прилазио ми је мајор, четнички командант. Елегантан, у официрској униформи, са белим рукавицама. Пружио ми је оверену и потписану објаву, са којом омо могли да уђемо у станицу. Није ми стало до пропаганде. Било ми је јасно да се што пре морамо извући из те џунгле. Протестовала

сам шчз су нашим партизанима одузели ћебад. „Треба да разумете, тоспођо. Наши људи су оторчени. Овако вече партизани пуцавају са оних брда!" — причао је мајор. Знала сам да то није истина. Ако је неко и пуцао, онда је, вероватно, сам командант слао провокаторе да пуцају да би имао објашњење за свој намеравани рат противу партизана.

Стало ми је до тога да што пре стигнемо до воза који је већ долазио из Чачка. Нисам више од четника тражила да врате ћебад. Негде успут до станице пришао ми је онај сељак кога је послао Чоловић па вели: „Добро си извукла главу. Један је нанишанио да те убије када је наишао командант". Испале да ме је спасао четнички командант. Па није ни могао да дозволи да ме убију пред толиким сељацима! Они су у то време убијали само по ноћи или у глувој шумокој пустари.

Стигли омо у Ужице. Ариљци су отишли да узму пушке, а Чеда и ја у Банку, у Врховни штаб.

Увече је стигао и Павле са десетином и радио-станицом. Причала сам Црном (Сретену Жујовићу) шта сам ове доживела у Пожеги. Сутрадан је у Ужице дошао Милан Благојевић, командант Шумадијског одреда, на реферисање Врховном команданту. Дошао је по дану возом преко Пожеге. Није имао никакве непријатности. Знала сам Милана добро из Београда. Долазио је код кас, вероватно по линији Народне помоћи, јер сам радила на помоћи шпанским борцима. Био је у немачкој униформи са партизанским ознакама, а преко груди је носио немачки шарац и фотоапарат или дотлед. „Отави, Милане, тај шарац овде. Узеће ти га четници у Пожеги!" — „Од Немаца сам га отео, само ми га Немац може узети!" — понооно је одговорио Милан. Преклињала сам га да све остави. Било ми је јаоно да ће га брадоње због шарца и фотоапарата скинути с воза, јер ое враћао по ноћи. Није хтео. И када је стигла вест да су га убили, проклињала сам себе што нисам отишла Старом, што нисам тражила да Милану нареди да шарац остави, или да не иде преко Пожете ...

По доласку у Ужице Павле је инсталирао радио-станицу у згради Народне банке, где је живео и радио врховни командант Тито. Од тада се радио-станица увек налазила уз врховног команданта.

Ужице — град Републике

Народнослободилачки одбор, команда места, војне радионице, фабрика ор-ужја, редакција листа „Борба" и многе друге установе и јединице налазиле су се тада поред Врховног штаба у граду Ужицу. Све врви од партизана који долазе да приме оружје, униформу, ципеле.

Марко ми је дао хиљаду динара и рекао да одем и наручим себи униформу и ципеле. Униформу сам наручила, али кад сам

дошла до радионице да ми узму меру за ципеле, схватила сад да су те ципеле потребне војницима на фронту. Тако сам провела целу ову сурову зиму 1941—1942. године у лепој по мери шивеној униформи, али и у опанцима од нештављене коже, јер су већ код првог планинског марша отпале високе штикле са мојих градских ципела.

Радила сам у Агитпропу Централног комитета и била секретар ћелије текстилних радница. Са мном у ћелији биле су Анђа Ранковић, Цвета Дабић и још две текстилне раднице чијих се имена више не сећам. Не сећам се много ни наших конкретних акција. Знам само да се радило од јутра до сутра. У малу собу, у којој смо биле Анђа и ја, долазиле су жене преко којих смо организовале састанке. Прикупљала се вуна, прело и плело на састанцима-прелима у селима око Ужица. Ја сам увек говорила на тим састанцима, о нашој борби, терору окупатора, али оно чега се добро сећам јесте да сам највише причала о потреби заједничке борбе противу окупатора. Жене су то прихватале емотивно. Многима од њих мужеви су били на партизанској, а браћа на четничкој страни. Гледала сам их како једна по једна испуштају своја плетива... Негде пред четнички напад на Ужице биле смо у неком селу према Кремнима, за које су нам рекли да у њему има доота четника. Јелица Ћетковић ми је дошанула да се четници спремају да нам растура прело, али ја сам до краја иопричала оно што сам наумила...

У Ужицу је било 200 заробљених немачких војника. Иако омо у то време знали за злочине које је немачка војска починила у Мачви, још увек смо се сећали да су на последњим изборима у Немачкој комунисти добили милионе гласова, Где су ти немачки комунисти, питали смо се. Иако смо знали да је нацистички терор почео своју крваву игру у самој Немачкој, надали смо се да међу мобилисаним војницима има још комуниста. Колико смо се одушевљавали Харијем, који је пребегао у Посавоки одред и херојски се борио на страни партизана!... Првих дана на пијаци видела сам те немачке заробљенике. Сељанке, које су дошле на пијацу, давале су немачким војницима јабуке, хлеба, сланине. Кад сам некима рекла да они примају храну са партизанског казана, одшвориле су ми: „И мој син је у заробљеништву. Можда ће и његова мајка нешто моме дати... И во Лола Рибар, који је добро говорио немачки, држао им је политичке чаоове. Једнога дана дошао је у Банку насмејан и резигниран. Пропало политичко преваопитавање! Када је после серије предавања и дискусије запитао немачке заробљенике шта би радили да се опет нађу у својој јединици, да ли би опет пуцали у народ, одговорили су без размишљања: »Belel ВеМ« (Наређење је наређење) ...

Становала сам у згради Банке. Друга Старог виђала сам око ро свакодневно. Ручавао је с нама. Кроз зграду Банке пролазили су команданти партизанских одреда, партијоки руководиоци. До-

Јтазшги су курири са свих страна. Друг Стари је говорио: „Знао сам да ће се народ подићи на устанак, али ово је превазишло сва моја очекивања!”

Док су четници дефинитивно прекршили споразум и организовали напад на Ужице, радио-Лондон, а на жалост и радио-Мооква, извештавали су о херојским борбама четника. У то време преко наше радио-станице још ниомо успели да успоставимо везу са Мооквом. Само су једном, сећа се Павле, одговорили на наше позивне знаке. Даља веза била је прекинута. Много касније сам чула да су наши позивни знаци у Москви били ухваћени, али да се радило о некој специјалној служби, која је знала да то није њихова веза . . .

Једног дана, док сам била на састанку у Народноослободилачком борбом, одјекнула је страховита експлозија, Истрчала сам из зграде заједно са Анђом Ранковић. Мислиле смо да је почело бомбардовање. Али, када омо изашле, авиона није било, а изнад зграде Банке дизао се густ и црн дим. Екопозције су се настављале. Поред зграде Банке налазила су се склоништа за њене трезоре — два велика тунела ископана иопод брда. Била је то експлозија муниције у ходнику који је опајао ова два тунела. У једном тунелу била је смештена фабрика оружја, а у другом се налазило склониште за грађанство Ужица. Док смо ми стигли, другови су већ изашли из зграде Банке.

Не сећам се шта омо ми радиле тота дана, али ое добро сећам тренутка када су изношена тела оних који су погинули у склоништу. Била су то тела изгорелих жена и деце.

Имала сам обичај да ујутру, када излазим из зграде Банке, свратим иза зграде и бацим поглед на дечицу која су се играла, да поразговорам с њиховим мајкама и бакама. Оне су ту биле од раног јутра, нешто су плеле и чувале децу како би биле ближе склоништу у случају бомбардовања. Те жене и деца страдали су приликом екопозције.

Мислим да сам тек увече, када смо се сви скунили у згради хотела „Палас”, у којем се налазио Агитпроп, у ком сам и ја радила, дознала шта се све дешавало у згради Банке. Тек тада смо видели да је и Павле изгорео. Он је у време експлозије, у соби окренутој према склонишау, делио објаве друговима из његове десетине како би могли отићи својим кућама у Драгачево. Била им је жеља да се опросте од породица и да узму нешто од преобуке. Одједном су зачули експлозију. Соба је испуњена несасрећним црним барутом кроз који су лизали пламени језици. Ови они који су стајали поред Павла прошли су са мањим опекотинама. Павле, Драган Славонац и Ђуза Драгићевић (који је био на страни) имали оу обе руке и цело лице потпуно опечено.

Чеда Македонац лежао је на кревету. Њему је пламен захватио одело и он је задобио тешке опекотине по целом телу. Пренет је у болницу у критичном стању. Више се није вратио. Тако је

Седек Костовски — Чеда Македонац, први телеграфиста Врховног штаба, који је свакодневно и упорно покушавао да успостави везу са светом, завршио свој живот већ у првој немачкој офанзиви, коју су, као претходница окупатора, најавили подмукли плаћеници, подметнувши мину у склониште у ком се налазила муниција

Нападом на Ужице, предајом Немцима 350 заробљених и ухваћених партизана, саботажом у фабрици оружја, четници су кренули у отворену сарадњу са Окупатором. ..

Напуштање Ужичке републике

Напустила сам Ужице са Митром Митровић. Нашле смо се на Краљевој води (данас Партизанске Воде). Болнице и магацини били су евакуисани, али на Златибору није било бораца. Отишла сам прво у магацин. Тамо је било на стотине пари војничких ципела. Магационера нисам познавала, али ми се чинило нормалним да добијем ципеле. Тражио ми је налог, који, наравно, нисам имала. Показала сам му своју ципелу без штикле, показала како идем храмајући, али ништа није помогло. Није ми остало друго него да, вероватно, после неке псовке, упрем сву снагу и одвалим Евооку штиклу са друге ципеле. Одјурила сам да сакупљам борце по Палисаду. .. Немачки тенкови су се кретали од Ужица ка Златибору. Ми смо окупљали људе како бисмо заштитили болницу у којој је већ било око 400 евакуисаних рањеника.

Сећам се друма који води из Ужица. Поред њега су стајали Зоран Жујевић и плавокоса Вера, београдска окојевка, са неколико бомби којима је требало да „опрече“ продор тенкова према болници. Тенкови су дошли до Мачката и вратили се натраг у Ужице. Вече се већ спустило, а друга Старог још нема. Њега су у Мачкату стигли немачки тенкови. На Палисаду су у то време са рањеницима били само Едвард Кардељ Бевц, Цана Бабовић и још неки другови, али без војоке, без оружја и без народа. Златибор је тада био ненасељен. Требало је донети одлуку шта даље да се ради. У току ноћи појавио се и друг Стари. Треба се повлачити према Санцаку и даље, према Црној Гори — следило је наређење друга Тита.

Наређена је хитна евакуација рањеника у том правцу. Немачки тенкови ће бити на Златибору већ у рано јутро. Није било ни једне јединице која би се њима мотла на том путу супротставити. Како евакуисати рањенике — питали смо се сви ми. Није било превозних средстава, а ни људи. Друг Стари ми је рекао да доведем из болнице Сретена Жујовића Црног, Фићу Кљајића и Павла, како би до следећег организовања болнице били у колони Врховног штаба. Друг Стари ми је рекао да ћу их водити у болницу чим се она негде организује и да ћу служити за везу између њих и Врховног штаба. Павле је имао руке и лице у за-

војтша, али је могао да хода. Фића је био тешко рањен у врат из митраљеза, а Црни у стомак. Некако сам ипак успела, не сећам се где, да прибавим два коња. Сви рањеници који су могли да се крећу, сами или уз нечију помоћ, напустили су болницу.

Ево како је Влада Зечевић описао свој сусрет са Павлом: „... Иотред мене је ишао борац чудна изгледа и несигурна корака с „партизанком“ (пушком) преко рамена. Лице му је цело било замотано у завоје, а отвор је имао само на устима и очима. И руке су му биле завијене у завоје. Држао их је одмакнуте од тела, а корачао је раширених ногу. Гледао сам га и сетих се детета завијеног у пелене које, кад се одмота, рашири голе руке и ноге.

Хгео сам да започнем какав весео разговор да га орасположим и кажем му да је добро што и тако испечен ноои пушку — злу не требало. .. Али се моја радозналост стишала, јер сам схватио да га сваки покрет боли. Осим тога запажам по жућкастој боји завоја да више дана није превијан.

Био је то Павле Савић, професор Београдског универзитета. .

Ужичка република је пала. Херојска борба радника на Кадињачи и других партизанских одреда, који су нападали немачке колоне, омогућили су да се из тот обруча извуку партизански одреди, који су касније ушли у састав Прве и Друге пролетерске бригаде, да се извуче руководство покрета и друг Тито, као и сви покретни рањеници.

Могла бих да пишем много о тим првим партизанским данима. О Цани Бабовић, ко*ја је својим оптимизмом, широким осмехом и заразним смехом уносла ведрину и у најтежим часовима и тугу, дубоку, људску, за погинулим друговима. О Анђи Ранковић у чијим се огромним очима читала сва њена доброта, која је ишла до најшОиСти и са којом ме је везивало најтоплије пријатељство мајки које су оставиле своју децу. О робусној и енершчној текстилној радници Цвети Дабић, која је херојски пркосила непријатељу. О сељанкама које су ме успут по кућама примале као своју рођену, храниле, бринуле се о мени, давале ми своје коњиће да се не заморим. Сећам се како су пажљиво слушале наше приче о борби, о обећаној земљи коју ћемо ми после рата изграђивати, о правима жена. .. Говорила сам о потреби да се ујединимо у борби против окупатора. Причала сам им, док су оне плеле чарапе за борце. Причала сам тако дуго док нисам видела да, ту и тамо, понекој у очи навиру оузе...

Много пута сам после рата одлазила на Златибор. И увек широка равница Партизанских Вода и контуре околних брда изазивали би у мени сећање на ту страшну ноћ, богату трпезарију у вили београдског адвоката, свећа на столу, забринутог и замиш-

љеног Бевца и Цану, рањенике који посрћу, сам,и или ослоњени на болничарке или другове, напуштају болницу у којој ће сутра немачки тенкисти искапати тешке рањенике.. .

Два пута сам сањала своју кћер за време рата. Оба пута иза златибораких падина појављивале су се групе рањеника, како сам их онда видела, и међу њима моја кћи води једног за руку. Једном, када је Друга пролетерока бракила болницу у Изгорима 1942. године, а други пут негде у току пете офанзиве. Тота пута слика брда и рањеника била је иста, али је мала Ана носила тепсију са хлебом. „То нам кева шаље хлеб“ — помислила сам и пробудила се. Није било ни моје кћери ни хлеба, само су тешки рањеници са Савом Ковачевићем прелазили Сутјеску.. .

Бранка САВИЋ